

Lietuvių ir latvių egzodo romanas: skaitytojo lūkesčių vaidmuo

LAURA LAURUŠAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

El. paštas: laura@llti.lt

Straipsnyje iš recepcijos teorijos prieigų aptariami lietuvių ir latvių egzodo romalai, tyrinėjama, kaip abipusiai koreliuoja kūrinio (romano) ir skaitytojo prasmių horizontai. Egzodo atveju literatūrai patekus į naują istorinę situaciją, šoką patyrė ne tik rašytojai – iš naujo formavosi ir suvokėjai, aktyviai dalyvavę kuriant prasmes ir modifikavę rašymo būdus. Apibūdinamos romano žanro populiarumo prielaidos, jo funkcionavimo erdvė, pasiūlos ir paklausos santykis bei egzodo skaitytojų preferencijos, orientuotos į specifinius skaitymo *kodus*.

Raktažodžiai: lietuvių ir latvių egzodo romanas, recepcijos teorija, skaitytojas, lūkesčių horizontas, interpretacinė bendruomenė, pasiūla ir paklausa

TEMOS (NE)IŠTIRTUMAS

Straipsnio tikslas – aptarti baltų egzodo romanistiką iš recepcijos teorijos prieigų, tyrinėjant, kaip koreliuoja kūrinio ir skaitytojo prasmių horizontai. Į egzodo literatūrinį palikimą iki šiol buvo įprasčiau žvelgti per rašančiųjų ar tematikos prizmę, o adresatų vaidmuo dažniausiai pasilikdavo nuošalėje. Literatūrologas Algis Kalėda konstatuoja, kad egzodo romanų klasifikacijai dažniau taikomi generacijų arba literatūrinių sambūrių principai¹. Tokiu pagrindu yra sudarytas stambiausias pastarojo meto veikalas apie lietuvių išeivių kūrybą „Lietuvių egzodo literatūra, 1945–1990“ (1992). Latvijoje irgi bandyta egzodo romanų tapsmą aprašyti pagal žanrinę ir kartų disjunkciją². Latvių romanas taip pat nuodugnai ištirtas remiantis egzistenciniais laiko ir erdvės parametrais – tam skirta fundamentali Švedijoje gyvenančio latvių mokslininko dr. Jurio Rozičio studija³. Ką tik pasirodžiusiame egzodo tyrinėtojos dr. Ingunos Daukstės-Silasprogės šaltinių studijomis pagrįstame ir empirikos prisotintame veikale⁴ egzodo literatūrinė būklė aprašyta pagal institucinius (sambūriai, periodika, leidyklos), chronologinius, žanrinius parametrus.

Kaip matyti, išsamesnių bandymų apžvelgti egzodo skaitytojų vaidmenį nei Lietuvoje, nei Latvijoje kol kas nesama. Romano žanrui taikant skaitytojo strategijas straipsnyje bus remiamasi prielaida, kad „didelė dalis skaitytojo reakcijos kritikos sutelkė dėmesį į

¹ A. Kalėda, *Romano struktūros matmenys*, Vilnius: LLTI, 1996, p. 211.

² *Latviešu literatūras vēsture* 3, Rīga: Zvaigzne ABC, 2001.

³ *Displaced literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Stockholm University, 2005.

⁴ *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā 1950–1965*, Rīga: Valters un Rapa, 2007.

romaną⁵. Anot socialinius rašytojų profesijos bruožus studijavusios Loretos Jakonytės, „galima neigti skaitytoją, dėtis abejingam ar kurti bendradarbiavimo projektus, tačiau kiekvienas kultūros laikotarpis juos užpildo sava konkretika“⁶. Egzodo atveju literatūrai patekus į naujas istorines aplinkybes, šoką patyrė ne tik rašytojai – iš naujo formavosi ir recipientai⁷, aktyviai dalyvavę kuriant prasmes ir modifikavę rašymo būdus.

METODOLOGINĖ ATRAMA

Autoriaus, teksto ir skaitytojo triadoje paskutinysis narys visada buvo laikomas pasyviausiu, bet pastaruoju metu dėmesys skaitytojo instancijai atgyja. Išsisėmus imanentiniam teksto analizės metodams literatūra vėl sugrįžta į socialinę paradigmą, bet šaknijas ji jau naujais rakursais. Aštuntajame dešimtmetyje literatūros sociologai pradėjo kūrinių suvokti socialinių santykių tinkle kaip vieną iš struktūros narių greta skaitytojo, leidėjo, kritiko, rėmėjo ir kitų institucijų. Į naujojo socialumo sampratą ir problemų lauką buvo įtrauktos tokios sąvokos kaip *socialiai konstruojama tikrovė*, *dialogiškumas*, *skaitytojo lūkesčių horizontas*, *interpretacinė bendruomenė*, *literatūros laukas*, *pripažinimas*, *populiarumas* ir pan.

Teksto ir skaitytojo dialogo svarbą bei recepcijos istoriškumą akcentavo jau hermeneutika, iš kurios išsirutuliojo recepcinė kritika⁸ (*Rezeptionstheorie*, *Rezeptionkritik*), tyrinėjanti, kaip skaitytojas priima kūrinių laiko atžvilgiu. Išskirtiniais recepcijos teorijos pradininkais yra laikomi Hansas Robertas Jaušas ir Wolfgangas Iseris. Tais pačiais 1970 m. jie parašė programinius veikalus⁹, turėjusius esminės įtakos laipsniškam skaitytojo reabilitacijos procesui. Tačiau H. R. Jaušas labiau koncentravosi į kūrinių recepciją lėmusias socialines ir istorines implikacijas, o Iseris kūrė savitą suvokimo estetiką. Recepcijos teoretikai rėmėsi prielaida, kad skaitytojo (kaip kūrinių prasmų kūrėjo) ir kūrinių (kaip nebaigtinės duotybės) santykis dialoginis. Be to, skaitytojas įtakingai dalyvauja ne tik kurdamas teksto prasmes, bet ir motyvuodamas tekstų rašymą. Jei W. Iseris ir H. R. Jaušas skaitytojo vaidmenį tik iš dalies suvokė kaip kuriančiąją jėgą, tai JAV hermeneutinės literatūros teoretikas Stanley's Fishas buvo dar radikalesnis, teigdamas, kad kūrinys nėra joks estetinis objektas – tai tik skaitytojų interpretacijų suma. Pastaruoju metu pastebimas laipsniškas perėjimas nuo „skaitytojo“ prie „skaitytojų“, kaip kolektyvinio subjekto, tyrimų.

Lietuvoje irgi pasiilgta naujų socialumo koncepcijų. Sociumo plotmę suaktualino jau Vytautas Kubilius, knygoje „Literatūra istorijos lūžyje“ (1997) kone pirmasis iš Lietuvos literatūrologų prabilęs apie skaitytojų reakcijas ir estetinio laukimo horizontą, į kuri orientuojasi kūrėjas. Socialinius teksto skaitymo aspektus nūdienos moksle kryptingai diegia doc. dr. Marijus Šidlauskas ir dr. Loreta Jakonytė¹⁰, randasi naujų sociokritikos raiškos kanalų (daugėja vertimų, aktualizuojančių Vakarų sociologinės minties kontekstus, sociokultūrinės metodologijos kursai įtraukiami į universitetų programas).

⁵ D. Borchmeyer, V. Žmegač, Skaitytojai ir skaitymas, *Pagrindinės moderniosios literatūros sąvokos*, Vilnius: Tyto Alba, 2000, p. 297.

⁶ L. Jakonytė, *Rašytojo socialumas: Lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje*, Vilnius: LLTI, 2005, p. 131.

⁷ Šiame straipsnyje sąvokos *recipientai*, *skaitytojai* ir *suvokėjai* bus vartojamos sinonimiškai.

⁸ Lietuviškojoje humanistikoje funkcionuoja trys tos pačios teorinės mokyklos pavadinimai: recepcinė kritika (Aušra Jurgutienė), recepcijos teorija (Kęstutis Nastopka, Marijus Šidlauskas), recepcijos estetika (Žilvinė Gaizutytė-Filipavičienė).

⁹ W. Iser, *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, 1970; H. R. Jauš, *Literaturgeschichte als Provokation*, 1970.

¹⁰ L. Jakonytė, op. cit.; M. Šidlauskas, *Orfėjas mokėjo lietuviškai*, 2006.

ŽANRO MODULIACIJOS

Žvelgiant į lietuvių ir latvių literatūros raidą akivaizdu, kad romanas neišryškėja joje taip reljefiškai kaip poezija. Nei lietuviai, nei latviai neturėjo gilių epinio mąstymo tradicijų, o XX a. pradžioje Balio Sruogos ištarta frazė „Mes – lyrikų tauta“ netgi tapo savotiška lietuvių indulgencija. Šis specifinis kūrybinės krypties impulsas buvo viena iš priežasčių, lėmusių kur kas silpnesnį lietuviško romano pasireiškimą, lyginant su latviais: XX a. sustiprėjęs latvių romanas gerokai pranoksta lietuviškąjį ir savo gausumu, ir žanrine įvairove, ir estetine branda. Latvių romano ištakos glūdi XIX a., kai 1879 m. pasirodė pirmasis baltų romanas – brolių Reinio ir Matiso Kaudzičių „Matininkų laikai“, pradėjęs tvirtą realistinio romano tradiciją (tuo metu Lietuvoje dar klestėjo smulkioji didaktinė proza).

XX a. buvo ypatingas baltiškojo romano augimo laikas. Viena vertus, egzodo sąlygomis buvo nutraukta natūrali romano raida, bet, kita vertus, pakitusios žanro funkcionavimo aplinkybės tapo postūmiu keisti reprezentacinius kultūros kodus. Išeivijos romanas, kaip savitas tikrovės projektavimas į reikšminį modelį, išaugo iš naujojo egzodo psichologinio-kultūrinio mikroklimato.

Nors paprastai „mažieji“ žanrai būna nenoriai skaitytojų toleruojami, išeivijos pradžios metais (DP stovyklų laikotarpiu) stambioji proza nebuvo prioritetas – vyravo poezija ir smulkiosios prozos formos¹¹. Analogiškų pastebėjimų esama ir lietuvių kritikoje: „mūsų romanas formavosi smulkiosios prozos įtakoje. Novelės tradicija buvo kartu ir romano tradicija“¹². Romanas neturėjo stiprios mokyklos, stokojo tradicijų užfiksuotos tautinės „žanro atminties“, pastovaus centro. Kita vertus, žanriškai neapibrėžtas literatūrinis tekstų formatas (svyruojantis tarp autentiškumo ir literatūriškumo) buvo nulemtas išorinių veiksnių. Monumentalių darbų rašymui būtinas kitoks tapsmo kontekstas: laikas, sąlygos, vienuma, o ne bendruomeninis ir fragmentiškas gyvenimo būdas. DP stovyklų periodas – tai daugiau stebėjimų, įspūdžių ir vidinės koncentracijos laikas, kuris tik vėliau įsikūnijo konkrečiomis meninėmis formomis. Stovyklų spaudoje išsibarstę romanų fragmentai neretai taip ir neišsiplėtodavo į atskirus veikalus (latvių pabėgėlių stovyklose buvo sukurta tik 14 romanų, išleistų savarankiškais knygomis, lietuvių – triskart mažiau, ir tie patys literatūriniai požiūriai silpnoki).

Žanro funkcionavimo erdvė pradėjo plėstis nuo 1950-ųjų, kai ėmė stabilizuotis išeivių egzistencija, įsikūrė pastovios leidyklos ir pasaulyje išsibarsčiusiems skaitytojams knygas imta platinti paštu. Ėmė vyrauti epinis modelis, tapdamas daugelio būsimų romanų matrica. Poetai buvo nustumti į išeivių nacionalinio lauko periferinę poziciją: „Eiliuoti niekas nedraudžia, bet vargai prasideda, kai nori eilėraščių rinkinį išleisti. Nė vienas latvių leidėjas nenori imtis poezijos, visi leidžia tik romanus“¹³. (Nepaisant nepalankių publikavimo galimybių ir siauro skaitytojų rato poezija lieka itin gausi, bet ji orientuota labiau į elitinį skaitytoją.) Paisydamos paklausos leidyklos spėjo pasidaryti atitinkamas išvadas, pavyzdžiui, Benitos Veisbergos kūriniui „Orindos užrašai“ „romaną prikerėgė leidėjas, nes taip geriau pirkšią“¹⁴, nors pati autorė savo tekstą labiau linkusi laikyti nenusakomo žanro pasakojimų,

¹¹ V. Nollendorfs, Ievadvārdi prozai, *Latviešu literatūras vēsture*, Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, t. 3, p. 412.

¹² K. Keblys, Romanas išeivijoje, *Lietuvių literatūra svetur. 1945–1967*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968, p. 96.

¹³ V. Kārklīņš, Nemiera dzejnieks, *Mājupceļš. Sarunas ar rakstniekiem trimdā*, Rīga: Daugava, 2003, 189.

¹⁴ B. Veisberga, Izvilkumi no trimdas grāmatas, *Karogs*, 1995, Nr. 11, p. 53.

epizodų, patirčių, minčių, įspūdžių ir juslių konglomeratu, o rašymo motyvacija – asmeninė reikiamybė.

Didžioji dalis egzodo prozos pasiūlo naują, su netolima praeitimi susijusią tematiką, pateikiančią literatūrinį baltų šalių istorijos variantą, kuriame gyvenamasis kontekstas praranda „paralelinės tikrovės“ vaidmenį ir integruojamas į romano vyksmą (Alfredo Dziūlumo „Perkeltieji“, Aloyzo Barono „Lieptai ir bedugnės“, etc.). Leidėjų dėka romanai redukuojami iki dokumentinio naratyvo statuso, stengiantis jiems suteikti žymę, kad tai autentiškas liudijimas. Faktografiškai įtaigi egzodo romano forma kartais niveliuoja memuaristikos žanrines ribas: „Nėra tikrų dienoraščių, visi dienoraščiai yra romanai“¹⁵. Romanų paantrašėse įsivyrėja tipologiškai panašūs predikatai, nusakantys žanrines romano formas ir siūlantys atpažinimo signalus: dokumentinis memuarinis romanas, reportažinis romanas, autoportretinis romanas, autobiografinis romanas ir pan. Dauguma išėivių savo autobiografinius kūrinius rašė praėjus keleriems metams nuo įvykių, bet distancinė pozicija nesumenkina realybės įspūdžio. Būta ir tokių entuziastų kaip latvių romanistas ir dramaturgas Egīlas Kalmē, kuris rašomą romaną nešiojosi prisirišęs prie diržo ir rašė pertraukose tarp kovų, o belaisvių stovykloje kūrė pjeses. Galima daryti prielaidą, kad ir kiti egzodo autoriai naudojo dienoraščių užrašais, nes įvykių rekonstrukcija stebėtinai detali: atgyja realiai egzistavę asmenys, fiksuojami vietovardžiai ir datos. Latvių prozininkas Gunaras Janovskis, rašydamas romaną „Po paskutiniojo teismo dienos“, panaudojo Vakarų Vokietijoje išleistų dokumentinių darbų intarpus (pavyzdžiui, Jurgeno Thorwaldo „Das Ende an der Elbe“).

Daugelis egzodo romanų parašyta trečiuoju asmeniu, tad jie gali būti suvokiami kaip „autobiografinė fikcija“¹⁶, kurioje asmeninė patirtis projektuojama į personažus. Tokį sprendimą pasirenka Marius Katiliškis (tikr. Albinas Vaitkus) romane „Išėjusiems negrįžti“: beasmenio istorinio pasakotojo žodžius jis įdeda į individualizuotą kareivių lūpas. Aktuali tematika skaitytojams sudaro galimybę pagrįsti kūrinio suvokimą ne tik savo literatūriniais lūkesčiais, bet ir platesne gyvenimiškąja patirtimi.

Greta socialinio buitinio romano svarbiausiu emigrantų kūrybos žanru laikytinas egzodo spaudos ir leidyklų proteguojamas istorinis romanas, kurio išskyrimą lemia tas pats fikcijos ir dokumentikos santykis¹⁷. Būtent išėivijoje buvo sukurtas monumentaliausias latvių istorinių romanų ciklas apie hernhūtiečius, galintis pretenduoti į geriausio latvių istorinio romano vietą (Arturo Baumanio trilogija „Pono grafo pasiuntinys“, „Sužadėtiniai“, „Hernhūtiečiai“). Lietuvių istorinis romanas emigracijoje rutuliojosi ir kiekybine, ir kokybine linkme – iš viso pasirodė per trisdešimt šio žanro kūrinių; trečdalis jų priklauso Juozui Kralikauskui, kuris sukūrė savitą lietuviško istorinio romano stilių, pakeitusį iki tol vyravusį škotišką modelį¹⁸. Buitinio nestabilumo sąlygomis išėivis „kabinasi už giliai žemėje užsilikusių šaknų nuotrupų“¹⁹, tad istorinis romanas tapo prioritetiniu adresato pasirinkimu, nes aktualizavo istorinę patirtį, palaikė išėivio identiteto vientisumą.

¹⁵ „Aš visą laiką apsėstas“, Kornelijaus Platelio interviu su Jonu Meku, *Literatūra ir menas*, 2001 vasario 16.

¹⁶ J. Rozītis, *Displaced literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Stockholm University, 2005, 27.

¹⁷ Žr. A. Kalėda, op. cit., p. 215.

¹⁸ V. Kubiliaus kalba J. Kralikausko devyniasdešimtmečio jubiliejuje, cit. pagal: E. Bukelienė, *Juozas Kralikauskas*, Vilnius: Tyto alba, 2002, p. 8.

¹⁹ B. Ciplijauskaitė, *Literatūros eskizai*, Vilnius–Kaunas: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1992, p. 208.

„TIKRASIS RAŠYTOJAS – TAI SKAITYTOJAS“

Ne tik ekskliuzyvinėmis, bet ir normaliomis literatūros raidos aplinkybėmis be aktyvaus skaitytojo dalyvavimo literatūros kūrinio egzistencija problemiška, nes tekstai aktualizuojami per skaitymą. Skaitytojo analizės premisų būta jau egzodo kritikos darbuose (ypač Vytauto A. Jonyno, Kęstučio Keblio), deja, tuometinė kritika dar nefiksuoja skaitytojo aktyvumo, kurį pabrėžia vokiečių recepcijos teoretikai. Akcentas kol kas tenka ne suvokėjui, o romanui: „Tobulas, betarpiškas žmogaus atskleidimas romane privalo personažo patirtį perkelti į skaitytojo asmeninį pergyvenimą ir tuo praplėsti jo tikrovės pažinimą“²⁰. Egzodo romanas veikia siekė ne praplėsti žmogaus-skaitytojo asmeninės patirties ribas, bet paliudyti ir nuskausminti tą patirtį, apibrėžti dvasinius ir socialinius išeičių likimo parametrus. Kaip pavyzdį galima paminėti Agatės Nesaulės romano „Moteris gintare“ paantraštę „Healing the Trauma“ („Traumos gydymas(-is)“).

Emigracijos sąlygomis sukurti romanai įgijo specifinį istoriškai ir socialiai apibrėžtą skaitytojų ratą – jie gyvavo ir veikė dažniausiai tik uždaramame nacionaliniame tinkle: „Kadaise Latvijoje rašytojas kalbėjo tautai. Čia tremtyje jis kalba ir rašo tik labai mažai tautos daliai“²¹. Ši būtina kūrybai auditorija buvo tremtinių bendruomenė, kuri sudarė ne daugiau kaip penkis procentus Latvijos prieškarinio gyventojų²². Egzodo literatūros lauko recipientus, kaip bendrą istorinių ir socialinių sąlygų suformuotą sociolektą, sąlygiškai galima laikyti atskira *interpretacine bendruomene* (Stanley's Fishas), besivadovaujančia išankstinėmis nerašytomis skaitymo konvencijomis:

- 1) lojalumu tremties idealams;
- 2) ištikimybe konservatyviam literatūros kanonui, besiremiančiam nepriklausomybės meto poetika.

Nepriklausomoje Lietuvoje / Latvijoje žinomi ir autoritetą įgiję rašytojai emigravo kartu su savo skaitytojų auditorija. Jie jau buvo užsirekomendavę kaip sumanūs pasakotojai, puoselėjantys tradicijų tęstinumą. Pavyzdžiui, „Ramono etiketė skaitytojams jau reiškė patrauklią knygą su įtikinančiais charakteriais, sklandžia kalba ir užmintos mįslės intriguojančiu išsprendimu“, todėl jo romanas „Kryžiai“ (1947) „buvo tokia knyga, kokios skaitytojai tikėjosi“²³ – jam prireikė net antros laidos. Pakartotiniai leidimai užtikrindavo dar didesnę populiarumo koeficientą.

Išsibarsčiusiems po skirtingus žemynus bendravimo deficitą atstodavo recepcinis „pokalbis su kūriniu“ (dažniausiai romanu), atskleidusiu bendražmogiškas tremties patirtis, iš kurių atskiras individas galėjo abstrahuoti sau artimus būties aspektus. Autentiška patirtimi pagrįstus gyvenimiškojo modelio romanas (jie dominavo) papildė nuotykinės ir egzotinės tematikos kūriniai, suponuojantys „antrinės“ tikrovės modelį. Jie neatliko identifikacijos funkcijos, bet skatino užsimiršimą, atsiribojimą nuo kasdienybės (minėtinas Anšlavo Eglėčio romanas „Adžurdžonga“, Kazio Almeno romanai „Upė į rytus, upė į šiaurę“, „Šienapjūtė“, etc.). Reikia pastebėti, kad atlikdamas „mokslininko, psichologo, sociologo, teisėjo, istoriko funkcijas“²⁴ egzodo romanas patenkino įvairiausių recipientų poreikius.

²⁰ K. Keblys, *Romanas išeičioje*, p. 90.

²¹ G. Janovskis, *Ēnu menuets*, Ņujorka: Grāmatu Draugs, 1969, p. 8.

²² V. Nollendorfs, *Ievadvārdi prozai*, p. 411.

²³ K. Keblys, *Romanas išeičioje*, p. 102.

²⁴ P. Chartier, *Įvadas į didžiąsias romano teorijas*, Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 18.

PASIŪLA IR PAKLAUSA

Recepcijos teoretikas Wolfgangas Iseris buvo vienas pirmųjų, akcentavusių socialinį skaitymo aspektą (1970). Jo literatūros teorijoje pradedamas aktualizuoti kapitalistinės rinkos vaidmuo papildo skaitytojo kompetenciją dar vienu atžvilgiu. Literatūriniame komunikacijos procese recipientas atlieka skaitytojo, o literatūros rinkoje – vartotojo vaidmenį. O vartojimas literatūroje susijęs su gamyba, kitaip tariant, egzistuoja tiesioginis (abipusis) ryšys tarp pasiūlos ir paklausos.

Patyrinėjus egzodo romanų rinką akivaizdu, kad dialogo užsimezgimo galimybė tarp teksto ir skaitytojo yra hipotetinė: kūrinyms gali išgarsėti netikėtai, būti suprastas palaipsniui ar pavėluotai, komunikacija gali ir neišvykti. Pavyzdžiui, Medardo Bavarsko²⁵ debiutą ir skaitytojai, ir kritikai sutiko labai šaltai, nes jo romano nuostatos kirtosi su nusistovėjusiu emigrantų *lūkesčių horizontu*²⁶: visuomenėje vyraujant optimistiškai nuotaikai ir linkint vienas kitam ateinančias Kalėdas švęsti Lietuvoje, M. Bavarskas stovyklų gyvenimą piešė tamsiomis spalvomis, romanas pilnas pesimizmo, melancholijos ir nevilties.

Netikėtai aktyvus dialogas su skaitytoju užsimezgė pasirodžius M. Katiliškio romanui „Išėjusiems negrįžti“. Pasirodo, skaitytojai dėl analogiškos tematikos²⁷ sutapatino jį su porą metų anksčiau pasirodžiusiu Vlado Ramojaus romanu „Pokalbis su šetonu“ (1956), todėl ir M. Katiliškio knyga staigiai išpopuliarėjo. Skaitytojų neapdairumo dėka meniškai vertingą Katiliškio ir publicistinį V. Ramojaus tekstus imta traktuoti tarsi lygiaverčius, nors M. Katiliškis kaip tik norėjo parodyti, kad šia svarbia tema galima rašyti kitu kokybiniu lygmeniu.

Išeivių rinkoje vyraujančias pozicijas išsikovojo *bestselerio* tipo literatūra (galbūt *bestselerio* sąvoka šiuo atveju būtų ne visai preciziška, nes „pas mus plačiai perkamų knygų nėra“²⁸), išsiskirianti populiaria tema, trafaretiniais personažais ir kūrinio simplifikacija, atsižvelgiant į vidutinio skaitytojo poreikius. Tokias preferencijas galima motyvuoti tuo, kad ji suteikia komunikacinį malonumą, išpildo lūkesčius, kuriuos kelia vyraujančio skonio mada. Distancija tarp *lūkesčių horizonto* ir kūrinio maksimaliai sutrumpėja. Poststruktūralistas Roland'as Barthes'as (beje, „Įvado į literatūros teoriją“ autoriaus Terry'o Eagletono jis irgi priskiriamas prie recepcinės kritikos atstovų) pateikia savitą tekstų ir *skaitymo malonumo* tipologiją, taip konstruodamas hedonistinę recepcijos teoriją.

Egzode esminiu paklausos kriterijumi tapo aplinkybė, kad išeivijos skaitytojas gyveno tokioje pačioje ilgesio fazėje kaip autorius. Emigravusių rašytojų ypatingas misijos įsisąmoninimas išlaikyti gyvą tautinę kultūrą lėmė rašomų darbų tematiką, kurioje pirmavo nacionalinis elementas, todėl literatūra ilgą laiką buvo orientuota į gimtinės prisiminimus ir jos idealizavimą. Praeities laike užstrigęs adresatas tikėjosi tokių kūrinių, su kurių veikėjais identifikavęsis galėtų grįžti „namo“, todėl iš pradžių vyravo retrospektyvaus pobūdžio romanas, pagrįstas provincialiais siužetais.

Kalbant apie naujas sroves literatūroje, reikia pastebėti, kad rašytojai šiuo atžvilgiu pranoko skaitytojų kompetencijas, buvo už juos progresyvesni:

²⁵ Pirmojo DP stovyklų romano „Pilkieji namai“ (1946) autorius.

²⁶ Terminas recepcijos teoretikų perimtas iš Edmundo Husserlio fenomenologijos.

²⁷ Įsitraukimas į Žemaitijoje formuojamus kariuomenės dalinius, darbas statybos batalionuose, pasitraukimas į Vakarų per Dancigo uostą.

²⁸ V. Kelertienė, Literatūros lankai: penkiasdešimtųjų metų ‚enfant terrible‘ šiandieniniu žvilgsniu, *Metmenys*, 1980, Nr. 40, p. 95.

„Dirbdami savo dabartiniams vartotojams, mes niekur nepajudėsime. Latvių skaitytojų poreikiai yra ir lieka provincialūs. Žemdirbiai, ko norėti... Galėčiau kurti visai kitaip, bet privalau rašyti tik tokiu lygiu, kurį sugeba pasiekti mano skaitytojai. Ir pačiam tenka likti dugne“²⁹.

Išpareigojus tautiniams idealams ir skaitytojams, pasidarė sudėtinga išsaugoti autonomišką kūrybos erdvę. Konservatyvų skaitytojų nusistatymą galima laikyti savotiška cenzūra – jis sukėlė normalaus literatūrinio proceso išviejioje pertrūkius. Daug autorių (Egīlas Kalmē, Knutas Lesinis, Jurgis Jankus, Alē Rūta, etc.) pradėjo konstruoti populiariosios literatūros tekstus, parašytus pagal saugią formulę: aktuali tema, lengvai atpažįstami veikėjai, su kuriais adresatui paprasta identifikuotis, tiesioginis tikrovės traktavimas. Deja, „didieji literatūros personažai nėra tie, su kuriais lengva identifikuotis, bet tie, su kuriais identifikuojantis reikia labai giliai pažvelgti į save“³⁰.

Geras pavyzdys, kaip romaną *kuria* skaitytojų reakcijos, yra polemikos spaudoje (ideologiškai kontroversiški Vinco Ramono „Kryžiai“, Jānio Turbado nacionalinius simbolius demitologizuojanti pasaka „Kėves dėl Kurbadis“) ir literatūrinės premijos. 1951 m. lietuvių emigrantų laikraščio „Draugas“ paskelbto romanų konkurso tipišku produktu tapo Jurgis Gliauda – apdovanoti net septyni jo romanai. Tokio tipo varžytuvės skatino rašytojus kurti, bet neskatino profesionalėti, nes konkursiniai romanai buvo orientuoti į normą, pavyzdžio pakartojimą, o ne originalumą, erudiciją ar rafinuotą skonį. Konkursai tapo postūmiu reprodukuoti esamus modelius ir didinti vartojimą, nes laimėjusių kūrinių viršeliai būdavo paženklinami emblema „Premijuotas romanas“ ir todėl geriau perkami. Produktiviausia lietuvių autorė Alē Rūta išleido keturis romanus per dvejus metus, tačiau nepranokstama liko latvių egzodo rašytoja Aīda Niedra, kurios spartus rašymas net tapo legenda. Leidėjas Helmaras Rudzītis prasitarė manąs, kad rašytoja galėtų sukurti ir po keturis romanus kasmet, „tačiau nei aš su leidyba, nei skaitytojai paskui ją nespėjam“³¹.

Latvių leidėjai siekia prisivilioti populiarius rašytojus – Anšlavą Eglītį, Valdemārą Kārklīnį, Irmā Grebzdē, Gunarā Janovskį, kurie laikraščiui „Laikas“ rašo serijinius romanus, vėliau leidžiamus „Knygų draugo“ leidyklos serijoje ir plačiai reklamuojamus. Naudojamosi knygų rinkos triukais: už išankstinį užsisakymą arba kelių egzempliorių pirkimą taikomos nuolaidos. Leidyklos praktikuoja knygų išsiuntinėjimą be išankstinio užsakymo, prašant gavėją arba susimokėti, arba atsiųsti knygą atgal, o už metų prenumeratą užsakovams žadamos premijos. Tai padėdavo nustatyti tiražų apimtis, nors ne viena leidykla laikėsi nuostatos knygoje tiražo neminėti.

Stengdamiesi išsaugoti ryšį su skaitytojais prozininkai ima grupuoti savo darbus į tęstinius ciklus, vienijamus bendrų motyvų ir centrinių veikėjų (Alfredo Dziļumo trilogija „Celmēnieki“, dilogija „Aklā ezera velns“ ir „Vilka zobs“, Gunaro Janovskio trilogija „Sōla“, „Pār trentu kāpj migla“, „Balsis aiz tumsas“, Birutės Pūkelevičiūtės dilogija „Aštuoni lapai“ ir „Devintas lapas“, istoriniai Juozo Kralikausko ciklai, minėtinas ir Jurgio Gliaudos užmojis sukurti istorinę epopėją, panašią į Honoré de Balzaco ar Emilēo Zola didžiulius veikalus, etc.).

²⁹ V. Kārklīnš, Skats Jāņa Klīdzēja pasaulē, *Mājupceļš. Sarunas ar rakstniekiem trimdā*, p. 177.

³⁰ I. Gražytė-Maziliauskienė, Nauji keliai išviejijos literatūroje, *Idėjų inventoriūs*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 21.

³¹ Cit. pagal: I. Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā 1950–1965*, Rīga: Valters un Rapa, 2007, p. 517.

Žinoma, išeivijos bendruomenės poreikiai nebuvo statiški, tad ilgainiui tematika ir rašymo būdas praplėtė teritorijas. Skaitytojo *lūkesčių horizonto* kaita sąlygojo lūžį, pa-neigusį prieškarinės lietuvių ir latvių literatūros kanoną. Ne tik kūrėjai, bet ir skaitytojai pranoko normatyvinę sampratą, sulaužydami „įprastinio“ suvokimo rėmus. Atsirado autorių, kurie bandė „sintetinti emigracinės recepcijos sąlygomis rekomenduojamus įprastus formos elementus su moderniojo avangardizmo laimėjimais“³². Ši tendencija susijusi su laipsniška integracija svetimame lauke (iš skaitytojų pusės) ir jaunų iškalbingų bei produktyvių autorių įžengimu į literatūros areną. Naujoje tremties situacijoje skaitytojas buvo priverstas naudotis naujais suvokimo *kodais*, paklusdamas transformuojančiai kūrinio galiai (Algirdo Landsbergio „Kelionė“, Antano Škėmos „Balta drobulė“, Ilzės Šķīpsnos „Už septinto tilto“).

IŠVERČIAMUMAS KAIP RECEPCIJOS VARDIKLIS

W. Iseris konstatuoja, kad šiuolaikinėje situacijoje tenka versti ne tik kalbas, vertimo prašosi bet koks kitoniškumas³³. Tėvynėje likusiesiems ideologizuojantis, o išeiviams perimant svetimų tautų mentaliteto bruožus, tarp tos pačios šalies suskilusių atšakų randasi išverčiamumo / neišverčiamumo dimensija. Individualus teksto suvokimas, perskaitymo variantų gausa išcentruoja literatūros kūrinių.

Nors abi literatūras vienija ta pati kalba, bet vienoje ir kitoje pusėje ji tarsi turi kitą raidžių kodą. Latviškai ir lietuviškai rašytus egzodo romanus dabar gali skaityti kiekvienas, tačiau semantika lieka ne iki galo suprasta. Tai kitomis sąlygomis susiformavusi *interpretacinė bendruomenė*, išaugusi iš patirčių, su kuriomis tėvynėje likusiems skaitytojams dažniausiai pasirodo pernelyg sunku identifikuotis, nors esama ir išimčių: „Atrodo, nė vienas iš tremties prozininkų (išskyrus Anšlavą Eglītī) nėra susilaukęs tiek tėvynės skaitytojų simpatijų kaip Gunaras Janovskis“³⁴. Lygiai taip pat esamiems egzilams nesavi atrodo ideologizuotos tėvynės erdvėje išleisti kūriniai (pvz., kritiška tėvynėje išgirta Broniaus Radzevičiaus romano „Priešaušrio vieškeliai“ recepcija).

Diasporoje nuo natūralios vartojimo aplinkos izoliuota kalba įgijo konservatyvių tendencijų. Ilgainiui susiaurėjo gimtosios kalbos žodynas, ėmė skverbtis gyvenamo krašto leksika ir susiformavo savotiškas žargonas (kalbos mutacijų neišvengė ir rašytojai – Lietuvoje perleidžiamus išeivių tekstus tenka stipriai redaguoti). Egzodo sąlygomis aktualizavosi papildoma rašytojo (ir skaitytojo) motyvacija – apsaugoti atsineštą kalbą nuo erozijos.

Rašytojai emigrantai buvo gerai pažįstami savo vietinėje grupėje, tačiau čionykštei publikai ir sovietinei lietuvių literatūros istorijai jie neegzistavo. Suprantamas rašytojo išeivio siekis išsiveržti iš šio mikrokosmoso ir publikuotis šalies, kurioje jis gyvena, kalba. Bet norint pristatyti kūrinių kitatautei publikai iškyla ne tik vertimo į kitą kalbą, bet ir tarpkultūrinio vertimo problema. Tokia, kokia yra, baltų literatūra nepaklausė užsienio auditorijoje, o baltų išeiviams tautinės tapatybės išsaugojimas yra viena iš kūrybos sąlygų: „Kodėl mes, latviai, turėtume bandyti įtikti amerikiečiams ir neigdami save tapti *keep smiling* meno ideologais“³⁵; „Kas perima svetimą mentalitetą, dvasiškai nebesugeba nieko

³² D. Borchmeyer, V. Žmegač, Tremties / egzodo literatūra, *ibid.*, p. 343.

³³ W. Iser, Apie išverčiamumą: interpretacijos kintamieji, *Kultūros barai*, 1996, Nr. 4, p. 16.

³⁴ V. Vecgrāvis, Gunaram Janovskim mūžības ceļus sākot, *Karogs*, 2000, Nr. 6, p. 244.

³⁵ A. Rožkalne, *Palma vējā: Literatūrvēsturiskas piezīmes par latviešu trimdu*, Rīga: Pētergailis, 1998, p. 106.

sukurti³⁶. Vertimui dažniausiai pasirenkami baltų istoriją ir galvosenos kitoniškumą pa-liudijantys kūriniai. Lakoniškai tikslus Bronius Vaškelis, teigdamas, kad sėkmę Vakaruose užtikrina mūsų kūrybos „kitoniškumas, kontroversiškumas ir reklama (jau nekalbant apie didelį talentą)³⁷.

Įsiskverbti į tarptautinę leidybos rinką pavyksta tik po keliasdešimties metų: pirmo-ji latvių autoriaus knyga anglų kalba amerikiečių spaustuvėje pasirodo 1976-aisiais. Tai Egilo Kalmės romanas „Tarp dviejų Joninių naktų“ („Between Two Midsummer Nights“), kuris, išsiuntinėtas įvairioms spaustuvėms, vienoje išleidžiamas tik po 10 metų. Leidykla „Manyland Books“ angliškai skaitančiai publikai lietuvių literatūrą pirmą kartą pristatė dešimtmečiu anksčiau, nors leidyklai tai buvo rizikingas ir nelabai pelningas žingsnis. Tarptautinei publikai reprezentuoti lietuvių išėvių literatūrą pasirinktas Jurgio Gliaudos romanas „Namai ant smėlio“ („House Upon the Sand“, 1963) ir Aloyzo Barono „Lieptai ir bedugnės“ („Footbridges and Abysses“, 1965). Vėliau šią skverbti tęsė jaunoji karta, tačiau jie jau nebe latvių / lietuvių rašytojai, o tik latvių ar lietuvių kilmės amerikiečiai, švedai, anglai etc. Emigracijoje išėję romanai gali padėti nacionalinės kultūros propagan-dai tik tada, kai juose pažymėta: „versta iš lietuvių / latvių kalbos“, be to, jaunųjų autorių knygų turinys dažniausiai nebereprezentuoja mūsų tautų mentaliteto. Kalba yra esminė tautiškumo žymė, savosios tapatybės pradai, todėl rašyti gimtąja kalba buvo vienas iš patriotinių uždavinių.

RECEPCIJOS ISTORIŠKUMAS

Egzodo romanus įprasta traktuoti kaip istorijos išbandymų liudijimą, bet kiekvienas kūrinys atsiveria specifiniu rakursu, kurio nebuvo anksčiau ir nebebus vėliau, todėl, pa-sak R. Bartheso, „rašytojų tekstas yra amžina dabartis“. Praeities ir dabarties santykių struktūra pakoreguoja kūrinio suvokimą. Būta tokių autorių, kuriuos inspiravo parei-gos jausmas įamžinti tai, kas galėtų praversti istorijai, paliudyti tiesą apie ištremtą kartą. Tokiu atveju egzodo romanas įgyja parabeletristinio žanro statusą.

Knyga, įtekinanti istorinę tikrovę, neturi tokių toli siekiančių pasekmių kaip, pa-vyzdžiui, politiniai įvykiai. Rašytiniai naratyvai aktualizuojami tik tuomet, jei (dar / vėl) yra reikalingi. Praėjus daugiau nei 50 metų nuo šių patirčių ir užaugus naujoms kar-toms, Latvijoje pastebima tendencija iš naujo perleisti išėvių raštų serijas įtraukiant dar neskelbtus kūrinius: šiuo metu leidžiami daugiatomiai romanistų Gunaro Janovskio, Alfredo Dziūumo, Dzintaro Sodumo rinktiniai raštai. Lietuvoje, priešingai, suintensyvė-jo kritikos refleksija: pasirodė Leono Peleckio-Kaktavičiaus monografija apie Kazimierą Barėną (2005), Vytauto Kubiliaus apie Birutę Pūkelevičiūtę (2005), kiek anksčiau – Elenos Bukelienės apie Juozą Kralikauską (2002), spaudai rengiama Janinos Žėkaitės studija apie Aloyzą Baroną. Be to, aktyviai sudarinėjamos išėvijios kritikos rinktinės: Broniaus Vaškeli (2004), Violetos Kelertienės (2006), Ilonos Gražytės-Maziliauskienės (2004), Vytauto A. Jonyno (2006).

Iš šių literatūrologinių darbų išryškėjanti ano meto prasmų rekonstrukcija suteikia galimybę patyrinti egzodo kritikų ir šiuolaikinio skaitytojo vertinimų neatitikimą bei kūrinio suvokimo horizontų slinkties trajektorijas. Romanai, griovę pirmųjų skaitytojų lūkesčius, vėlesniems skaitytojams gali pasiūlyti naują interpretacijos scenarijų – „tai, kas

³⁶ V. Karkliņš, Mārtiņš Zīverts stāsta, *Mājupceļš. Sarunas ar rakstniekiem trimdā*, p. 101.

³⁷ B. Vaškelis, *Žvilgsnis iš atokiau*, Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 481.

atrodė negatyvu, gali tapti savaime suprantamu dalyku“ ir „išlieti į naują estetinio suvokimo horizontą“³⁸. Iš pradžių svetimumu dvelkė ir Jurgis Savickis, tik siauras žinovų ratas įvertino Dzintarą Sodumą, tarp kryžminių ugnių atsidūrė Antanas Škėma, tačiau laikas pergrupuoja prioritetus: „Vieni kritikų išaukštinti kūriniai supilkėjo, o kiti, buvę ignoruoti, arba laikomi meniniu požiūriu menkesni, iškilo“³⁹ (latvių kritika epistemologiniu lūžiu laiko 1962 m., o V. Kelertienė naują raidos etapą tapatina su A. Škėmos „Balta drobulė“, pasirodžiusia 1958 m.). Jaunoji karta šiuos autorius skaito, analizuoja mokyklose, jie gali būti laikomi ano meto *lūkesčių kanono* rekonstruotojais, o tai daug tikresnis įvertinimo ir išlikimo indikatorius nei apdovanojimas septyniomis premijomis. Kaip teigia H. R. Jaušas, „kai naujasis lūkesčių horizontas tampa daugeliui priimtinas, tai pasikeitusi estetinė norma gali pasireikšti tuo, kad publika ankstesniuosius šedevrus pradeda laikyti pasenusiais ir nuo jų nusigręžia“⁴⁰. Nenuostabu, kad daugelis populiariųjų egzodo romanų yra atsidūrę giliuose užkulisiuose.

IŠVADOS

1. Naujoviška intencija taikyti recepcijos teoriją egzodo romano analizei teikia galimybę nauju rakursu tyrinėti romano žanrą kaip specifinį egzodo literatūros reiškinį, aprašant jo funkcionavimo erdvę bei ypatybes. Iš egzilio visuomenės diskursų išaugęs egzodo romanas absorbavo jos įtampas ir pradėjo funkcionuoti pagal naujus rinkos dėsnius, o skaitytojo, kaip adresato ir rinkos dalyvio, vaidmuo tapo esminiu žanro genezės rodikliu.

2. Esant panašioms lietuvių ir latvių skaitytojų emigracijoje prioritetams, susiformavo tipologiškai artimos žanrinės konstantos ir literatūrinių modelių atsinaujinimo prielaidos, todėl tarp abiejų šalių egzodo romanistikos raidos galima įžvelgti daugiau paralelių negu skirtumų.

3. Egzodo meno produkcijos lauko autonomija buvo dalinė – tematiką, tiražus, kانونinį modelį ir tradicinę poetiką gerokai veikė recipientų *lūkesčių horizontas*. Skaitytojo preferencijos lėmė daugiausia „taikomąjį“ emigracijoje sukurtų tekstų pobūdį. Galima teigti, kad pagrindinės išėvių romano funkcijos buvo šios: pramoginė (istorinė, pop literatūra), terapinė (tarp dokumento ir fikcijos balansuojanti proza apie tremties potyrius) ir kompensacinė (reminiscencinio pobūdžio tekstai apie prarastą gimtinę, namus). Romanas ne tik palengvino socialinę ir psichologinę adaptaciją naujomis sąlygomis, bet ir padėjo apsaugoti kalbą nuo žiaurios asimiliacijos bei peržengė atskiuro subjekto istoriškumą.

4. Egzodo stambioji epika didžiąja dalimi atsiskleidžia kaip biografinė fabulos atmaina – tai išėvijos, kaip unifikuoto kultūrinio vieneto, naratyvas, reprezentuojantis ir bendrą pasaulinę egzilų percepciją. Šis reiškinys primena didžiuosius senovės epus, kuriuose bendruomenė išreikšdavo savo kolektyvinę patirtį.

Gauta 2007 05 01
Parengta 2007 05 09

³⁸ H. R. Jaušas, Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija, *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 17: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai*, Vilnius: LLTI, 2004, p. 218.

³⁹ Br. Vaškelis, op. cit., p. 437.

⁴⁰ H. R. Jaušas, Literatūros istorija kaip literatūros mokslo provokacija, p. 220.

LAURA LAURUŠAITĖ

The Lithuanian and Latvian exodus novel: the role of reader's expectations

Summary

The author uses the reception theory to discuss the Lithuanian and Latvian exodus novels and analyses the correlation between the creation (novel) and the reader's perspective. In the case of exodus, when literature found itself in a new historical situation, the writers were not the only ones to experience a cultural shock, because the readers had to form their perceptions anew as well, while actively participating in the creation of meanings and modifying the modes of writing. The author defines the premises of the popularity of the novel genre, its functionality, relationship between its supply and demand, and the exodus readers' preferences oriented towards the specific reading *codes*. Exodus literature recipients are arguably the distinct *interpretative community*, guided by the preliminary reading conventions: 1) loyalty to the ideals of the exile; 2) faithfulness to the conservative canon of literature, based on the Independence period poetics. As the time went by, the preferences of the readers changed.

A conclusion is drawn that the autonomy of the exodus art field production was partial, because the *horizon of expectations* of the recipients largely influenced the themes, publications, canonic model, and the traditional poetics. The dominating functions of the exodus novel were as follows: entertainment (traditional, popular literature), therapeutic (prose about the exile experiences balancing between documentation and fiction), and compensatory (texts of the reminiscing character about the lost home and the motherland). The exodus epics largely reveal themselves as a kind of biographic fable – it is the narrative of the exile as a unified cultural unit representing the common exile perception all over the world.